

Fritz Reusswig: Lebensstile und Ökologie. Gesellschaftliche Pluralisierung und alltagsökologische Entwicklung unter besonderer Berücksichtigung des Energiebereichs. Institut für sozial-ökologische Forschung, Verlag für Interkulturelle Kommunikation, Frankfurt/M. 1994, 247s.

Sociologie je v posledních desetiletích volána k účasti na řešení ekologických problémů. Stojí však často v rozpacích. Jen s obtížemi hledá ve svých teoriích a metodologii adekvátní zorný úhel. Její vývoj byl orientován ke zcela jiným otázkám, než je působení lidské společnosti na ekosystémy.

Fritz Reusswig nachází společnou řeč sociologie a ekologie, přesněji sociologie a environmentálních věd, v konceptu „životních stylů“. V textu pracuje s tímto pojmem v plurálu, přičemž životní styly chápe vlastně totožně s tím, co v projektu brněnské sociologické katedry nazýváme „varianty životního způsobu“. Sotva totiž lze hovořit v singuláru o „životním způsobu“ společnosti. Reusswig tvrdí, že něco, jako je „naš životní způsob“ vůbec neexistuje.

Lze např. říci, že společnost v Německé spolkové republice v 80. letech do značné míry sdílela některé obecné rysy hospodářského a politického života; její způsob života však byl tvořen rozdílnými variantami každodenního chování lidí. Životní styly se dají popsat spíše na úrovni sociálních skupin, než na úrovni celé (národní, západní) společnosti.

Pokud bývá v souvislosti s environmentální problematikou užíván negativně konotovaný obecný pojem „konzumní způsob života“ či „moderní způsob života“, má to své metodologické implikace. Přispívají mimo jiné k představě, že má smysl počítat „průměrnou spotřebu na jednoho obyvatele“ a na základě předpokládaného ekologického vývoje a vzhledem k planetární solidaritě konstruovat do budoucna její žádoucí úroveň. Na takových postupech stojí např. úvahy o tzv. environmentálním prostoru (viz recenzi knihy „Sustainable Norway“ v tomto sborníku). Sociolog bude s takovým pojetím souhlasit nanejvýš na úrovni nenaplnitelné hypotézy.

Reusswigova kniha je inteligentní a pro nás mimořádně užitečnou přehledovou studií o sociologických pracích, které mají vztah k otázkám životního stylu v environmentálních souvislostech. Opírá se především o německé výzkumy sociálních nerovností, výzkumy trhu a spotřeby, včetně úzce zaměřených výzkumů marketingových. Tak jako to známe i v jiných případech: právě využití poznatků původně v terénu získaných pro jiný výzkumný cíl přináší plastické a sociologicky věrohodné výsledky. Čtenáře o tom zvláště přesvědčuje poslední část knihy Fritze Reusswiga, která těží z dat o spotřebě energie jako nepřímého indikátoru životního stylu. (O této kapitole nebudu v tomto pojednání referovat, upozorňuji však na ni jako na inspirativní podklad pro komparativní empirický výzkum v českých poměrech.)

Tam, kde výklad o životních stylech využívá běžných sociologických informačních zdrojů, totiž kvantitativních výsledků dotazovacích akcí organizovaných přímo k problému, je podstatně méně přesvědčivý. Je zvláštní, že sociologové ve svých interpretacích vždy znovu zapomínají na limity verbálních deklamací respondentů v surveys. V oblasti environmentálních témat je přitom vliv autostylizací do očí bijící. A měla bych ještě jednu metodologickou výhradu k Reusswigově přístupu: téměř bez povšimnutí nechal možnost hloubkových kvalitativních šetření a přímého pozorování, které jsou pro adekvátní zkoumání životních stylů asi nejlepším instrumentáři. Snad tento deficit supljuje Reusswigovo využití novinářských článků, které se de facto o naznačené sociologické metody opírají.

V první části knihy Reusswig vysvětluje svou základní tezi: Pro současnou západoevropskou společnost není charakteristický přechod od materialismu k postmaterialismu (Inglehart). Spíš můžeme konstatovat skupinově specifickou heterogenitu a pluralizaci hodnotových vzorců.

Knihou stručně čtenáře seznamuje s historií kritiky „konzumního životního způsobu“, přičemž začíná na konci 60. let tohoto století. Nezmiňuje se bohužel o tom, že kořeny této kritiky

jsou velice staré (srv. historické statě tohoto sborníku), fakt, který by měl být při interpretaci životních stylů brán přinejmenším v úvahu.

Nositeli této kritiky byly v 60. a 70. letech především bdělí spotřebitelé (sledující kvalitu a původ zboží), ekologická a alternativní hnutí i kritičtí intelektuálové křesťanské církve. Autor charakterizuje v základních rysech „nový životní styl“, v němž ideologové 60. let doufali, a snaží se odhadnout, jak se na jeho utváření podílely počátky ekologického uvědomování. V Německu 70. let se verbálně hlásilo k „novým hodnotám“ (spojeným s kritikou techniky, ekologickými ohledy a kritikou konzumu) 10–20% obyvatel. A začátkem 80. let poprvé v dějinách BRD poklesly výdaje za soukromou spotřebu. Mohlo se tehdy zdát, že se skutečně dostavila „únavy z konzumu“. V roce 1986 však opět statistiky zaznamenávají nový boom nákupů. Během 80. let deviza „nového životního stylu“ značně poklesla.

Druhá část publikace se podrobně věnuje různým konceptům životního stylu v sociologii, které založili Max Weber, Georg Simmel a Thorstein Veblen. Je zdůrazněn právě klasický aspekt zdůrazňující, že životní styl se týká lidské identity. Souvisí s příslušností osoby k určité sociální skupině, má rozlišovací funkci vůči skupinám jiným, jakkoli dnes můžeme pozorovat významnou individualizaci životních způsobů a svobodné, reflektované utváření vlastního života. Tyto sociologicky významné skutečnosti v kritickém nazírání ekologických a ekologizujících autorů většinou chybí, což je samozřejmě jak na závadu poznávání životního způsobu, tak i překážkou v realizaci snah o změnu.

Klíčovým kritériem pro klasifikaci konceptů životního stylu je v knize „objektivní“ a „subjektivní“ přístup. V prvním případě jsou při klasifikaci životního stylu použity nepřímé pozorovací metody, např. struktura výdajů domácností („nákupní koš“), klasické sociálně ekologické charakteristiky bydliště, trávení volného času. Subjektivní přístup, zdůrazňující význam potřeb, přání, nadějí, přesvědčení a hodnot pro životní styl, je zastoupen např. sociálně-psychologickou typologií Arnolda Mitchella (známá Value- and Lifestyle Typologie). Byla inspirována tezemi R. Ingleharta, hierarchií potřeb A. Maslova a testovaná v USA a západní Evropě Stanfordským výzkumným ústavem v roce 1983. Jinou pozoruhodnou typologií životního způsobu je estetická percepce ve všedním dni, opírající se Bourdieovo dělení vysoké a triviální kultury. Piere Bourdieu je ovšem pro klasifikaci životního stylu již téměř klasikem a v knize je mu věnována přiměřená pozornost.

Dále se kniha zabývá otázkou, jak souvisí vytváření životních stylů s ekologickým uvědoměním. Jakkoli v 80. letech zájem o skromnější „nový životní styl“ poklesl, zanechal za sebou stopy, a to právě ve svých ekologických důrazech. Ve větší pluralizovaných životních stylů 90. let začínají hrát významnou motivační roli.

Pluralitu současných životních stylů Reusswig stále zdůrazňuje; často hovoří i o jejich vnitřní rozpornosti. „Spotřebitel se stává rozpolcenou osobností, která umí zrovna tak šetřit, jako utrácet“ (s. 96). Reusswig uvádí, že kombinaci nákupů levného a drahého, doprovázenou úbytkem zájmu o zboží střední ceny, konstatují i výrobci a obchodníci. K tomu můžeme dodat, že tato charakteristika plně odpovídá nálezů „ritualizovaného utrácení“ skromných „Holandských doktorů“, kterou nezávisle popsala Aarts (viz stať „Ekologicky příznivé varianty života nerostou z jediného zdroje“ v tomto sborníku). Tyto shodné nálezy přejí představě o rostoucí svobodné a reflektované volbě a pluralizaci životního stylu (Giddens, Beck). Ostatně, o spojení schopnosti užívat radostně hojnost a umět se smířit s málem pší jako o důkazu lidského osvobození už biblické texty: „Dovedu trpět nouzi; dovedu mít hojnost. Ve všem a do všeho jsem zasvěcen: být syt i hladov, mít nadbytek i nedostatek. Všechno mohu v Kristu, který mi dává sílu.“ (List apoštola Pavla k Filipským 4,12–13.).

Uvažuje-li Reusswig o životních stylech z hlediska sociální struktury, nachází pro jejich poznávání relevanci v gender studiích. Osvobození životního stylu od nutkání nakupovat spojuje

také s měnicím se postavením žen, s jejich sociálním angažmá a uvědomělou přítomností v politickém životě. Jinou skupinou, o níž autor podrobněji hovoří, jsou děti a mládež. Výzkumy z 90. let ukazují vztah ke konzumu v jiném světle, než výzkumy starší. Podle nich jsou dnes mladí lidé více materialisticky a hedonisticky orientovaní, než v 70. letech, fakt, který není zrovna ve shodě s Inglehartovými prognózami. Ne náhodou vkládá německý průmysl ročně asi jednu miliardu marek do reklam pro děti. Marketingové studie ukazují, že v domácnostech často právě děti rozhodují o tom, co se bude kupovat.

V knize je podstatná otázka, jak je životní styl ovlivňován tzv. ekologickým vědomím. Opakovanými šetřeními je prokázáno, že verbálně vyjadřované ekologické vědomí je v Německu na vysoké úrovni a že dále roste. Zároveň se však rozvířejí nůžky mezi ním a ekologicky příznivým chováním. (Analogické zjištění přináší i studie rakouské – pozn. HL)

O ekologicky příznivém chování má ovšem smysl uvažovat v několika dimenzích: Reusswig se nejvíce zabývá tzv. ekologicky příznivými technologiemi spotřeby a třídění odpadů, ekologicky příznivými změnami ve struktuře spotřebních vzorců, (odmítnání náročných obalů, užívání ekologicky „chytřejších“ zařízení a aparatur, typ dopravy, sdílení automobilu a užívání městské hromadné dopravy, nákup „ekologických“ potravin a výrobků vůbec, omezení užití teplé vody v domácnosti). Tyto typy ekologického chování se často pojí s vysokým zdravotním uvědoměním. Uvědomělé omezování hmotných potřeb, tzv. dobrovolnou skromnost, tu nechává autor stranou.

Reusswig přitom konstatuje, že ekologicky příznivé chování není v životních stylech německých občanů dominantní, ani důsledné. Nemáme-li na mysli nepočtené vyhraněné případy, Němci se většinou chovají „ekologicky“ v jen určité dimenzi – např. jen třídí odpad nebo jen kupují ekologické výrobky. Autor ponechává tento náález bez interpretace. Mně připadá významný. Jakoby odpovídal kritickému názoru na změnu technologií v domácnosti, který tvrdí, že tato „metoda malých kroků“ hraje v životních postojích především roli „odpuštěk“; nemá vliv na chování člověka v jiných dimenzích a celkové řešení environmentálních problémů tak spíše blokuje.

Znovu se v případě Reusswigovy práce, sumarizující výsledky četných sociologických výzkumů, potvrzuje: ekologicky příznivé chování nejčastěji není výsledkem vědomí ekologické krize. Má většinou jiné a hlubší kulturní a sociálně-psychologické motivační zdroje. Jinými slovy a zorným úhlem Reusswigem citovaných výzkumů teoreticky kultury Marie Douglas, neexistuje vlastně „ekologický životní styl“, ale různé životní styly, do nichž ekologický aspekt proniká a v nichž se uplatňuje různým způsobem. V nich můžeme konstruovat dvě podstatné ideálnětypické linie: Antiautoritářskou „alternativní“, kotvící v 60. letech, deklarující životní jednoduchost, usilující o sebeosvobození od závazků a o seberealizaci (nikoliv v naessovském smyslu! – pozn. HL) a také o „osvobození přírody“. Druhá linie neusiluje o seberealizaci, hledá naopak své místo v řádu, respektuje tradici a formu, orientuje se k hodnotám péče, které vztahuje např. na rodinný život a na širší sociální okolí. Také k přírodě se vztahuje odpovědností, pomocí a ochranou.

Reusswig se na základě prezentovaných výzkumů domnívá, že ekologicky příznivý život nemusí být produktem duchovního odvratu od materialismu. Může být i výsledkem postupného spotřebitelského sebeuvědomění v docela materialistické rovině. Můžeme naopak pozorovat určitý nepříznivý vývoj v chování „alternativních“, kteří představovali ještě nedávno naději ekologicky příznivého „nového“ životního stylu. Výzkumy ukazují, že jejich počet v posledních patnácti letech povážlivě klesl; v jistém smyslu se staly jeho atributy málo přitažlivou karikaturou. Alternativa 60. let bývá posmívána zejména pro její venkovské komuny a „kulturu müssli a pletených ponožek“, jak se vyjádřili dnešní skromně žijící holandské intelektuálové ve výzkumu Aarts (srv. stať „Ekologicky příznivé varianty života nerostou z jediného

zdroje“ v tomto sborníku). Pozorujeme-li, jak se chovají „alternativní“ v realitě, vidíme prý, že jejich touha po seberealizaci může v jejich životním stylu vést k ekologicky nežádoucím rysům – k „hedonismu a mobilitě“ (s. 118).

Výzkumy, o něž se kniha „Lebensstile und Ökologie“ opírá, byly většinou provedeny v nedávné minulosti; přece však se od doby jejich realizace v Německu mnoho změnilo – nepříznivě se vyvinula ekonomická situace, nastaly problémy s nezaměstnaností, s integrací východních zemí, zesílila extrémní pravice. V čase, kdy lidé ve vnějším světě znejistěli, nastává „masový útek do ulity“ („Massenflucht ins Cocooning“), návrat do čtyř stěn. Spotřebitel dnes podle Reusswiga myslí konzervativněji, hledá tradiční hodnoty. A teprve v této souvislosti, mluví-li kniha o nepříznivém vývoji ekonomických, sociálních, bezpečnostních a ekologických podmínek, objeví se v ní pojem „nová skromnost“ a úvahy s ní spojené.

Nedávné odhady budoucího vývoje životních stylů je tedy nutné přiměřeně korigovat. Jak se projeví hospodářská krize v ekologicky příznivých variantách životního způsobu? Reusswig uvádí dva extrémní scénáře:

1. Přejde čas „skromného spotřebitele“, který dokáže spojit ekonomický tlak s ekologickou nutností. Zanikne diskrepance mezi ekologickým vědomím a chováním, která se tak nápadně projevila ve výzkumech 80. let. Bude se totiž nosit být ekologicky uvědomělý a být šetrný, t. j. reflektovat své potřeby. Tento trend bude podporován novou eko-estetikou. Už dnes ekonomické a ekologické podmínky estetiku ovlivnily. Návrháři kladou důraz na podstatné funkce výrobků a na jejich spolehlivost. Vytvářejí normu „nového minimalismu“, který se vyznačuje úsporným nakládáním s materiály a který obsahuje ideu „askeze místo nadbytku“. Yankelovich v roce 1994 dokonce konstatuje: i když v USA skončila recese, zvýšila se spotřeba jen nevýznamně a zájem o levné zboží se dokonce prudce zvedl. Second-hand zboží (či „přednošené“ – pozn. HL) je „in“. Budeme-li chtít věřit těmto známkám, pak se „hlubinná ekologie zdá být na dohled. . .“, píše spíše metaforicky Fritz Reusswig (s. 123). Ale vzápětí uvádí i jinou možnost:

2. Pod tlakem nepříznivých ekonomických okolností se „ekologie vytratí za šetrností“. Většina lidí bude mít jiné starosti než ochranu přírody a svůj přínos k „trvale udržitelnému Německu“. Na scéně bude dominovat příchut' nezbytnosti. Ochota něco zaplatit za zdravé prostředí se vytratí. Zdražení benzínu a ekologické daně narazí na tvrdý odpor. Pracovní místa v automobilovém průmyslu budou důležitější než „obrat v dopravě“. Útek do ulity bude znamenat návrat k materialismu.

Jak to odpovídá duchu celé knihy, autor zdůrazňuje, že realita bude daleko komplikovanější. Přece však se kloní k představě, že je něco ve vzduchu, že v některých sociálních vrstvách dochází k jakési syntéze hodnot 60. a 80. let. Lidé dnes chtějí řídit vlastní život a zmírňovat stres bez ohledu na finanční újmu. Vysoký stupeň individualizace životního stylu a velká míra svobody v jeho volbě dnes spojuje ekologické uvědomění, snahu o dobré zdraví s tradičními hodnotami, rodinným životem, dobrými vztahy k lidem v okolí. Šetrnost se znovu stává ctností.

Podle Reusswiga zůstává ekologické hledisko v Německu navzdory hospodářským problémům významným kritériem životních stylů. Chce se tomu věřit, když to tvrdí na základě svých průzkumů managementu firmy Henkel, pro jejíž výrobu (pracích prášků) znamenají ekologické požadavky zákazníků komplikaci.

Sociologická badatelská skepse však musí dodat, že firma Henkel mluví ovšem jen za nejsvrchnější sféru fenoménu tak složitého, jako je životní styl.

Hana Librová